

Tabere og vindere

Den 24. september 1795 troppede godsejerens folk op på en gård i landsbyen Junget i det nordvestlige Jylland og meddelte beboerne, at gården skulle nedlægges. Familien på gården ejede den ikke – de var ligesom størstedelen af deres standsfæller på dette tidspunkt fæstere under et gods. Det betød, at de havde *brugsretten* til jorden, men det var godsejeren, der *ejede* den, og i dette tilfælde ønskede han altså at nedlægge gården, så han kunne gøre landsbyens øvrige gårde større med dens jord. Godsejerens beslutning om at nedlægge gården vendte op og ned på tilværelsen for dens beboere: ægteparret Jeppe Espersen og Maren Stefansdatter, deres tre små børn og Jappes gamle forældre – alle mistede de med ét deres levebrød og deres hjem.

Familien blev den dag indirekte ramt af en forandring, som i disse år var i gang overalt i Danmark, og som mange både i samtiden og i eftertiden har besunget som et stort skridt fremad i Danmarks udvikling – nemlig *udskiftningen*. Udskiftningen var en del af landboreformerne, og dens formål var at rationalisere og effektivisere landbruget ved at sikre, at alle bønder fik samlet deres jord i ét stort stykke i stedet for – som hidtil – mange små stykker på mange forskellige steder. Det indebar et kolossalt arbejde med at opmåle og fysisk omfordele næsten al landbrugsjord i hele landet. Udskiftningen var

På herregårdene boede de godsejere, som før landboreformerne havde en vældig magt over bøndernes liv. Det græssende kreatur foran Jungetgård symboliserer ophavet til den lokale godsejerfamilies rigdom og sociale opstigen: studehandel. Gouache fra 1869 af Rasmus Henrik Kruse (1796-1877).

|| Det Kgl. Bibliotek

sammen med *overgangen til selveje* – hvor bønderne købte deres jord af godsejeren – de to processer, der i løbet af landboreformperioden påvirkede den almindelige danskers liv og muligheder mest. I første omgang nåede kun udskiftningen – ikke selvejet – til Junget, og for nogle var det godt, at moderniseringen på denne måde gjorde sit indtog i den lille landsby, mens det for andre var skidt. Udskiftningen var en proces, der både havde tabere og vindere. Blandt taberne var Jeppe og hans familie, for i deres tilfælde havde udskiftningen den væsentlige sideeffekt, at de mistede gården og dermed deres levebrød – og det kom til at præge familiens historie i flere generationer fremover. Hvordan denne ulykkelige familiehistorie hænger sammen med det samfundsmæssige fremskridt, som var målet for landboreformerne, kommer vi tilbage til.

Landboreformerne er den samlede betegnelse for en lang række love, som blev udstedt gennem en længere periode fra midten af 1700-tallet til begyndelsen af 1800-tallet, og som bidrog til at omforme det danske landbosamfund fundamentalt. Lovene havde til formål at fremme forskellige typer af ændringer. Der var love, der rettede sig mod praktiske forandringer som fx udskiftningen af landbrugsjorden – altså den proces, der blev gennemført i 1795 i Junget by. Men der var også love, der rettede sig mod at sikre fæsterne bedre vilkår under godsejerens herredømme – de love kiggede fx på stavnsbåndet, på fæsternes pligtarbejde, på deres økonomiske situation og på godsejerens ret til at straffe dem fysisk. Og endelig var der love, der rettede sig mod at sikre bønderne den endegyldige frihed fra godsejerne ved at støtte op om deres mulighed for at købe jorden til selveje.

Det var enorme forandringer, som påvirkede hvert eneste individ i den landbobefolkning, som fire ud af fem danskere tilhørte hele reformperioden igennem. Det var med andre ord langt størstedelen af den danske befolkning, der i løbet af blot to-tre generationer kom til at leve i en helt ny samfundsstruktur, hvor tilværelsens spilleregler var grundlæggende forandret. Selv om det gennem hele landboreformperioden var den samme andel af befolkningen, der boede på landet og ernærede sig af landbruget, var vilkårene for at udøve landets vigtigste erhverv så forandret, at bedsteforældrene næppe ville have kunnet genkende sig selv i børnebørnenes liv.

Jeppe og hans familie befandt sig altså i 1795 midt i orkanens øje. Men for at forstå, hvor voldsom en oplevelse det var, er det nødvendigt først at kigge på, hvordan *det gamle landbosamfund* var organiseret. Det var det samfund, som langt størstedelen af

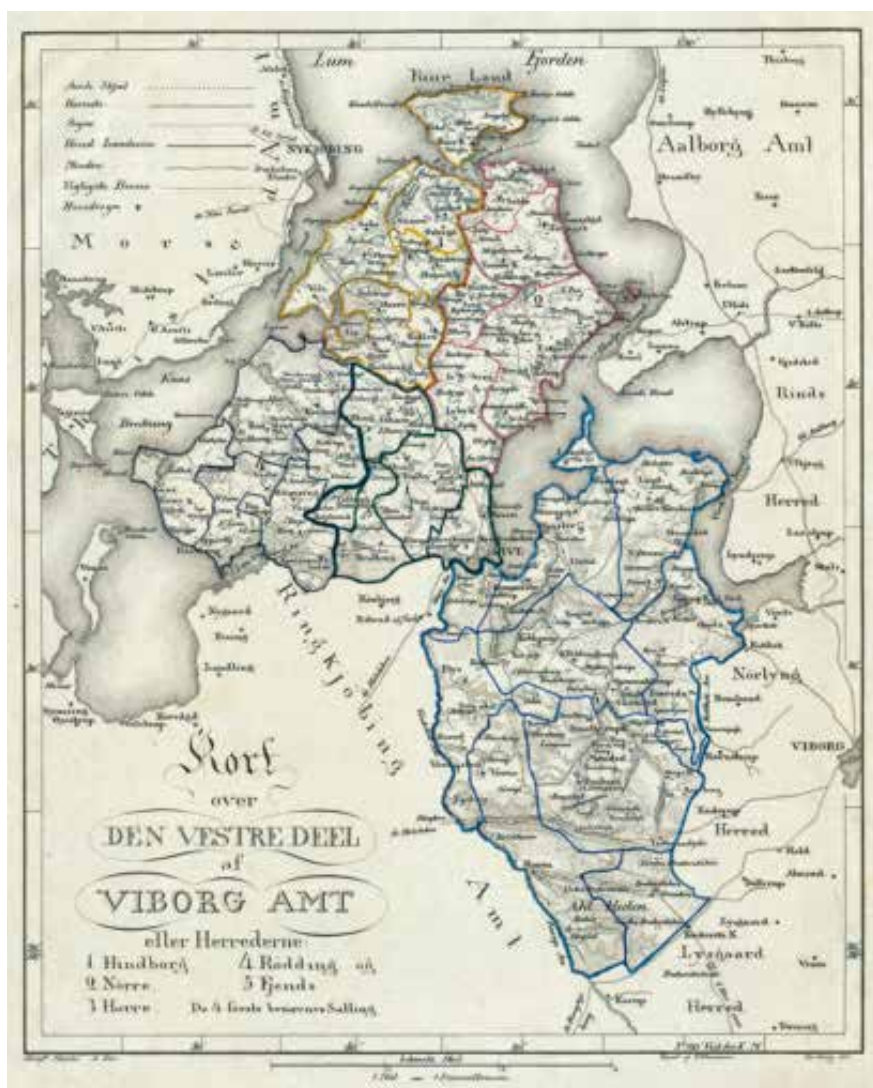
den danske befolkning levede i, indtil landboreformerne slog igennem i årtierne omkring 1800.

Stilhed før reformerne

Før den fatale dag i 1795 var det meste endnu ved det gamle i Junget by, som lå noget afsides i det nordøstlige hjørne af halvøen Salling. Herfra var der 25 kilometer til den nærmeste købstad, Skive, der lå mod syd, hvis man da ikke foretrak at tage mod vest til Limfjordsøen Mors, hvor købstaden Nykøbing måske nok i fugleflugtslinje lå tættere på, men til gengæld krævede en sejltur. Begge ture tog vel hen imod en dagsrejse ud og en dagsrejse hjem, alt efter vejret og vejenes tilstand – og alt efter om man gik, red eller agede med stude. De ture begrænsede man formentlig mest muligt, men det var af og til nødvendigt at tage til købstaden, når man manglede købmandsvarer eller selv havde produkter at sælge på torvet. Det var også her, de lokale eller regionale kongelige embedsmænd holdt til og var til at få i tale – skulle man fx i retten, have et skøde tinglyst, til mægling i en skilsmissesag eller drøfte en indkaldelsesordre for en af sognets unge værnepligtige, så foregik det hos herredsfogeden i Skive eller sågar hos amtmanden helt nede i Viborg.

Men set fra købstaden var Junget blot en lille landsby, der i begyndelsen af 1790'erne bestod af 10 gårde og omtrent 15 større eller mindre husmandssteder. Der boede godt 100 mennesker i byen, og af dem var halvdelen under 16 år.

En af gårdmændene i landsbyen var Jeppe Espersen, som altså få år senere skulle miste sin gård. En anden var hans genbo – og fætter – Niels Christensen. Hvis vi forestiller os, at de to en vindstille sommeraften fandt tid til en pibe tobak og en snak ude på den vej, der adskilte deres gårde, kunne de sikkert hurtigt blive enige om, at deres livsforløb

indtil da havde lignet hinanden. De havde kendt hinanden siden barndommen, for dels var de i familie, dels var de begge født i Junget – Jeppe i 1760 og Niels i 1754. De var begge vokset op som gårdmandsønner, og de havde begge været ude at tjene, inden de i en passende alder – Jeppe var 30, Niels lidt ung med sine kun 25 år – giftede sig med deres kære-

Halvøen Salling stikker op i Limfjorden i den nordvestlige del af Jylland – midt mellem Mors og Himmerland. Cirka midt i kortet, i halvøens sydøstligste hjørne, ligger købstaden Skive, som i landboreformperioden var det administrative centrum for Salling. Junget Sogn – hvor Jeppe Espersen boede hele sit liv med sin familie – ligger ud til vandet i halvøens nordøstlige hjørne. Kort fra 1825 af Th. Gliemann (1793-1828). || Det Kgl. Bibliotek

ster, Maren og Kirsten. Samtidig med giftermålene overtog Jeppe og Niels deres fædres fæstegårde, og efter brylluppet begyndte børnene at komme i en lind strøm – nogle lidt tidligere end andre: Jeppe's brud, Maren, stod højgravid ved alteret, mens Niels' Kirsten efter alt at dømme først blev gravid meget kort tid efter vielsen. De første børn blev langt fra de eneste, henholdsvis 11 og 9 børn blev det til i de to familier.

At Jeppe og Niels' livsbaner lignede hinanden til forveksling, var ikke noget tilfælde. Præcis sådan formede manges liv sig i datidens landbosamfund.

Også landskabet, som Jeppe og Niels kunne stå og kigge ud over, havde de et fælles syn på. Mod nord og mod syd kunne de se landsbyens agerjord. Her dyrkede de, ligesom Jungets øvrige bønder, deres afgrøder. Det var som regel byg, rug eller havre, som i de gode år stod tæt bølgende i blæsten, men som i de dårlige år havde langt mellem aksene. Når jorden hvilede, blev den gerne brugt til kreaturerens græsning, ikke blot fordi den hvilende jord på denne måde blev gødet, men også fordi Jeppe og Niels boede i en egn, hvor mange bønder producerede stude og var afhængige af den betydelige ekstraintægt, som studeopdræt og -salg kunne give. Markerne var ikke desto mindre bondens vigtigste ressource, og deres tilstand var resultatet af både hårdt arbejde, nedarvet viden og vejrets luner. Hvis Jeppe og Niels – efter at have godkendt afgrødernes vækst mod nord og syd – i stedet vendte blikket mod vest, så de landsbyens fælles, uopdyrkede hedeareal, hvor der blev samlet lyng og gravet tørv til brændsel, og hvor fårene gik. Og kiggede de endelig mod øst, kunne de se Limfjordens spejlblanke overflade. Det fri udsyn til vandet blev dog delvist blokeret af herregården Jungetgård, der lå på skråningen ned mod fjorden.

Her boede godsejeren Anders Quistgaard (1755-1806), som ejede de to familiers gårde. Quistgaard tilhørte en vidtforgrenet familie, der i løbet af få generationer – formentlig ved dygtig deltagelse i regionens omfattende og indbringende studehandel – havde arbejdet sig op fra fæstebønder til godsejere. Han var jævnaldrende med Jeppe og Niels, men her sluttede ligheden også. I modsætning til de to bønder var godsejeren en uomgængelig magtfaktor i lokalsamfundet. Quistgaard karakteriseres af forfatteren Jeppe Aakjær (1866-1930), der var en ivrig lokalhistoriker, som en ”forbenet reaktionær”, der bestemt ikke var konfliktsky. I hvert fald det sidste skal vi senere se eksempler på; Anders Quistgaard var ikke bange for at bruge sin magt til at tvinge ting igennem.

Kiggede Jeppe og Niels mod nord, syd eller vest, havde de altså udsigt til det landskab, de levede i og ernærede sig af, ligesom deres forfædre havde gjort det gennem århundreder. Og kiggede de mod øst, var herregården – den store, århundredgamle Jungetgård – et kraftfuldt symbol på den magt, Anders Quistgaard havde over deres liv.

Den skæve magtbalance

Godsejerens magtposition beroede på, at han ejede næsten al jord i Junget Sogn, inklusive de to gårde, som Jeppe og Niels boede på. De to genboer var fæstere af gårdene, og det betød, at de havde *brugsretten*, men ikke *ejendomsretten* til deres gård og den jord, de dyrkede. Det var en helt almindelig ordening i 1700-tallets danske landbosamfund, hvor langt de fleste bønder var fæstere under en godsejer.

Men relationen mellem godsejeren og fæsterne var langt mere indgribende end et simpelt ejer-lejer-forhold. Godsejerens magt over den menige landbobefolkning var indlejret i hele samfundets

To bønder, tegnet af Vilhelm Kyhn (1819-1903), der ryger og får en dram. 1700-tallet var et revolutionerende århundrede, når det gælder piber: Her gik man fra at ryge på skrøbelige kridtpiber, der var fremstillet af ler, til piber lavet af træ og kalksten.
|| [Statens Museum for Kunst/open.smk.dk](https://statensmusemfor Kunst/open.smk.dk)

struktur på en måde, der gjorde, at bonden i økonomisk, personlig og administrativ henseende var underlagt godsejeren. Ideologien bag godssystemet i det gamle landbosamfund var overordnet set patriarkalsk. På samme måde som manden var det ubestridte overhoved i den lille husstand – familien – og her kunne forvente ubetinget lydighed, var godsejeren overhoved i den større ”husstand”, som godset udgjorde, og kunne kræve ubetinget lydighed fra sine bønder. Dette krav om lydighed fremgik af Danske Lov: Fæstebonden havde pligt til at være ”sin husbond og hans fuldmægtig i hans fraværelse hørig og lydige”. Det blev derfor også i langt de fleste fæstebrev specifik formuleret som et vilkår for at få lov at fæste stedet. I Jeppe Espersens fæstebrev skrev godsejeren således, at han skulle ”være mig, sin husbond, eller min udsendte hørig og lydige”. Det fremgik ikke nærmere af Danske Lov, om kravet om lydighed gjaldt i alle livets forhold eller blot i forbindelse med fæsterelationen, så i praksis havde godsejeren vide rammer for at udøve sin patriarkal-

ske magt over for fæstebønderne, hvis han ønskede det.

Godsejernes sædvanebestemte rettigheder gav dem en magt over fæstebønderne, som kan være vanskelig at forstå for os i dag. Når en fæster blev gammel eller døde, var det i praksis ofte godsejerens beslutning, om enken kunne blive på gården, eller om den skulle overlades til et af fæsterens børn eller en helt fremmed. Da fætter Niels døde i 1824, 70 år gammel, fik hans aldrende enke således lov at føre fæstet på gården i Junget videre indtil sin egen død i 1832, hvorefter sønnen Peder Nielsen overtog fæstet. Men da Peder døde få år efter, stod hans enke Johanne pludselig alene med gården, og for hende betød det afslutningen på hendes tid som gårdkone. Ganske kort tid efter Peders død rykkede en ny fæster ind på gården, og Johanne måtte finde sig et nyt sted at bo.

Når en fæster døde, var det desuden godsejeren, der var skifteforvalter. Problemet med den ordning var, at han som regel også var kreditor i boet, fordi han havde ret til at kræve stedet istandsat på dødsboets bekostning, inden en ny fæster skulle overtage. Og det var ikke alle godsejere, der var lige gode til at forvalte den kombination af kasketter uden at tage hensyn til egen vinding.

Det havde Niels' familie også erfaring med. Hans mor var død i 1770, mens han var teenager. Faren blev siddende på gården uden at gifte sig igen, men alligevel holdt godsejeren skifte efter hende. Han opgjorde boets aktiver – i form af indbo, sengetøj, redskaber, heste, køer og får – til at have en samlet værdi af 169 rigsdaler, men der blev ingen arv til børnene, for gælden oversteg indtægterne: Den vurderede godsejeren til samlet 175 rigsdaler. Men heraf var de 112 rigsdaler nogle, som han krævede til at forbedre gårdens bygninger og især dyreholdet,

hvor der blev sat 80 rigsdaler af til indkøb af fem ”dygtige arbejdsbæster” – altså heste. Det skete, på trods af at boet i forvejen havde en hest, tre hopper, en unghest og to føl til en samlet værdi af 52 rigsdaler. Der var et kolossalt misforhold mellem dette krav fra godsejerens side og så det dyrehold, som Niels’ forældre 23 år tidligere havde fået udleveret, da de overtog gården. I fæstebrevet fra 1747 nævnes det eksplicit, at de overtog gården med kun to ”øg-bæster, det ene 18 år gl.”, og at de som kompensation for den ringe besætning ville modtage fire rigsdaler af godsejeren til ”at købe bæster for”!

Der var med andre ord ikke nødvendigvis nogen balance imellem, hvad fæsteren overtog, og hvad godsejeren kunne finde på at kræve, når fæsteren fratrådte gården. Det afhang helt af godsejerens retfærdighedssans, for han havde i reglen magten til at tvinge sine krav igennem. Og han havde selvfølgelig en interesse i at sikre sig, at de værdier, som bonden gennem et langt liv havde skrabet sammen, forblev på gården, uanset hvem der overtog den – i stedet for at se værdierne blive spredt ud på arvingerne.

Var en fæster ”ulydig” eller ude af stand til at betale sine afgifter, kunne godsejeren sætte ham fra fæstet og dermed fratage familien sit levebrød. Det oplevede en del bønder, og som vi senere skal se med Jepes historie, var det risikabelt – skønt helt normalt – at være bagud med ydelserne til godsejeren.

Som en del af fæsteydelsen havde godsejeren også ret til at kræve, at fæsterne leverede et variabelt antal arbejdsdage om året på godsejerens egen jord. Dette pligtarbejde kaldte man *hoveri*, og det var karakteriseret ved, at dets omfang ikke var specificeret præcist i kontrakten mellem godsejeren og fæsteren. Da Jeppe Espersen i 1791 overtog farens fæstegård, fremgik det således blot af fæstebrevet,

at han skulle yde hoveri ”ligesom hans fader og formænd [forgængere i fæstet] forrettet haver eller lige ved en af sine medtjenere der i byen, eftersom han derom tilsagt vorder”. Hoveriet blev altså ikke specificeret, men i stedet gjort sædvane- og behovsbestemt. Sådanne – meget typiske – formuleringer betød i realiteten, at godsejerne over tid kunne skrue op for mængden af hoveri, uden at bønderne kunne gøre indsigelser. Læg i øvrigt mærke til, hvordan ordet ”medtjener”, som betød de andre fæstere i landsbyen, refererer til datidens opfattelse af godset som en stor husstand, hvor godsejeren var overhoved, og hvor fæstebønderne rangerede ligesom tyende i en almindelig familiehusstand.

Stavnsbåndet, der gjaldt det meste af 1700-tallet, betød, at en ung mand ikke måtte flytte fra godsets område uden godsejerens tilladelse, ligesom det var godsejeren, der bestemte, hvem af de unge mænd der skulle udskrives til den forhadte militærtjeneste. Da Jeppe og Niels fæstede deres gårde, stod det dem således ikke frit for at tage et andet sted hen og fæste gård under et andet gods, hvis de var utilfredse med de vilkår, de blev tilbudt. De havde med andre ord ikke nogen særligt stærk forhandlingsposition, da fæstet skulle indgås.

Samtidig havde godsejeren også andre beføjelser, der vedrørte den offentlige administration. Han fungerede som lokal skatteinddriver, fordi fæsteren skulle betale sine kongelige skatter og afgifter gennem ham, ligesom en del adelige godsejere havde ret til at oprette deres helt egen domstol, en såkaldt birkeret, hvor sager fra godsets område skulle behandles, og hvor godsejeren selv ansatte og aflønnede dommeren. I en tid, hvor den enevældige konge ikke havde et stærkt udviklet lokalt embedsapparat at trække på, fik godsejeren på den måde en række pligter som administrerende offentlig myndighed i

lokalsamfundet, hvor han fx stod for skatteoprævning, soldaterudskrivning og skifteforvaltning.

De funktioner gav godsejeren en formaliseret, statsstøttet magt over "sine" landboer, der sammen med den mere uformelle, men mindst lige så praktisk anvendelige, økonomiske magt tilføjede et væsentligt element af usikkerhed til fæsternes liv, fordi de var afhængige af godsejerens beslutninger på nogle helt grundlæggende punkter i livet. Det gjaldt deres mulighed for at ernære sig selv og familien, deres arbejdsbelastning, deres bevægelsesfrihed og muligheden for at arbejde til gavn for den følgende generation. Og som om denne usikkerhed ikke var nok, fik den også tilføjet en ekstra dimension af, at godsejerens udfoldelse af sin magtposition i høj grad var afhængig af hans personlige tilbøjeligheder. Da godsejere købte, solgte og arvede ligesom alle andre ejendomsbesiddere, måtte bønderne med andre ord også forholde sig til det helt overordnede usikkerhedselement, at de aldrig kunne vide, hvordan den næste ejer af godset ville forvalte sin magt.

Når fæsterne Jeppe Espersen og Niels Christensen mødte godsejeren Anders Quistgaard om søndagen i kirken, eller når de var på Jungetgård for at betale deres afgifter eller udføre pligtarbejde, mødte de altså den ubestridte topfigur i det lokale magthierarki. Det indgik i et århundredgammelt system og dermed også i deres verdensbillede, at han havde en beslutningsret i forhold til deres liv, som kun yderst vanskeligt lod sig udfordre.

Men bonden var ikke kun afhængig af den lokale godsejer – også fællesskabet med naboerne i landsbyen satte snævre rammer for hans gøren og laden. Et væsentligt element i det gamle landbosamfunds organisering var nemlig, at markernes tilstand ikke blot var resultatet af den enkelte bondes indsats og viden, men også af et stort koordineringsarbejde